

Fehér Zoltán

„Fát vágok, fát, de micsoda fát”

A népi abszurd

*Mert ha sehol is: otthon állok,
mert az a való, mit én látok,
akkor is ha, mint délibábot,
fordítva látom a világot.*

*Így maradok meg hírvivőnek,
Őrizni kincsés temetőket.
(Illyés Gyula)*

Ha a művészet formabontó, nonfiguratív, szürrealista, groteszk vagy abszurd alkotásaira gondolunk, mindjárt a XX–XXI. században feltűnő, általában az egzisztencializmus ideológiájának hatását megjelenítő, úgynevezett modern vagy modernista művészei jutnak eszünkbe. Picasso, Amerigo Tot, Ionesco, Dürrenmatt, Brecht, Becket, Kafka, Páskándi, Örkény, Juhász Ferenc, Bartók, Stravinsky, hogy csak néhányat említsek. Vajon csak a XIX. századi „hökkentsd meg a burzsoát” fiatalságra jellemző „szemtelenisége”, a társadalommal való szembefordulás hozta létre alkotásaikat? Illyés, aki soha nem vallotta az abszurd értékrendbeli semlegességét, elfogadta és szükségesnek tartotta annak formai-megjelenítési lehetőségeit. A „hangzavar” jaj – írja Illyés. „Mert éppen ez a jaj kiált / mennyi hazugul szép éneken át / a sorshoz, hogy harmóniát / rendet, igazit, vagy belevész a világ, ha nem / a nép ajkán szólal újra – fölségesen!” (Lásd *Bartók* című versét.)

Nem is hinnénk el, ha nem tapasztalnánk, hogy a józan paraszti ésszel gondolkodó, konzervatív mentalitású parasztság évszázadok óta élt az abszurdal, a nonszensszel, mert benne volt a lelke mélyén, hogy a világot más nézőpontból, akár fejetetejére állítva is lehet és kell néha nézni és láttatni. Ma már kezdjük észrevenni, hogy sok-sok pusztán játékosnak, tréfásnak vagy egyenesen értelmetlennek látott népköltészeti alkotásnak megvan a maga belső logikája, ám ehhez meg kellett ismernünk annak a műfajnak a sajátosságait, annak a társadalmi osztálynak a világképét, értékrendjét, gondolkodását, amely ezeket az alkotásokat létrehozta. Mert az éppúgy, mint az emberi lélek, csupa *titok, idegen-ség, lidérces messze fény*.

Persze az abszurd nemcsak a nép-, hanem a műköltészetben is évszázadokkal ezelőtt megjelent. Weöres Sándor XVII. századi ismeretlen magyar költő ilyen jellegű versét közli, aki így jellemezte korának társadalmi viszonyait.

FEHÉR ZOLTÁN (1931) Bátyán élő néprajzkutató, nyugalmazott főiskolai tanár.

*Csillagok a földön, vadak égen járnak,
Halak az erdőben fák alatt sétálnak,
Kősziklák vizeken kedvekre úszkálnak,
Az levegőégben gályák hajókáznak.¹*

A vers minden sorának tartalma lehetetlenség. „Alig van olyan nemzet – írja Weöres Sándor –, melynek nép- és műköltészetében nonszensz verseket ne találjunk. Leghíresebbek és talán legjobbak fa-humorukkal az angol nursery (dajka) rímek. Olykor a felfordult világot ábrázolják képtelenségeikkel, olykor pedig öncélú képtelenségek.”²

Mintegy hat évtized alatt több ezernyi folklóralkotást („adatot”) gyűjtöttem, „adatközlőimmel” egy kenyéren élve, velük egy sorsot vállalva. Ma már azonban elenyésző azoknak a száma, amelyeknek a lejegyzési körülményeire is emlékszem. Ez utóbbiak között őrzöm a következő esetet. Kristálytisztán látom magam előtt azt az 1969-es nyár délutáni „életképet”, amikor a határbeli munkák miatt szinte kiüresedett faluban magam is kerékpárra ülve, kapával a kezemben a paprikaföldre készültem, de a „látvány” megállásra késztetett. Valami varázslatos dolog történt akkor a szemem láttára. A néptelen utca járdáján, a kapu előtt ugyanis egy gyalogszéken, a szilvafa árnyékában ott ült gyolcs fehérneműben („üngbe-gatyába”), avas fekete kalapjában és mesztélásos specca papucsában szembeszomszédunk, Kupusz Pali bácsi. Ő már kora miatt itthon maradhatott házpásztornak, s a vele átellenben lakó Maros János felső szomszédunk Marica nevű kisiskolás lánya előtte guggolva figyelte a „dedót” (öregembert), aki tanította, vagy inkább játszott vele. „Számolás játékot” játszottak. Számolósat, nem kiszámolósat. Éppen ezért Pali bácsi kezében egy letört ágacskát tartott, s miközben egy versikét recsitált, ütemesen vonalakat húzott az ágacskával a porba. Már sokadszorra ismételte, amikor odamentem, s a kis Maricában csak egyre nőtt a csodálat az öreg tudományán, hisz akárhányszor számolták meg a vonásokat, mindig huszonkettő lett az eredmény. S a kislány, bár már megtanulta a verset, mondta is, megpróbálta ő is húzgálni hozzá a rovásokat, soha nem sikerült a huszonkét rovást eltalálni. A versike így szólt:

*Fát vágok, fát.
De micsoda fát,
Régi rekettyén.
Gyere velem vers,
Én is megyek vers.
Fogadjunk egy icce borba,
Huszonkettő ez.³*

1 Weöres Sándor 1982, 1, 400.

2 Weöres Sándor 1982, 403.

3 Fehér Zoltán 1971, 60.

A rovásokat ugyanis a mérőütésekre kellett húzni, nem a ritmus szerinti szótagokra. Ám a kétütemű (bipódikus) sorok közül a négy és öt szótagúak záró hangja maszkulin (hangsúlyos) lévén, utána egy néma (negyed-szünetnyi) lüktetés következett, s ez nem kapott vonalat. (Az első öt és a hetedik sorban.) A nyolc szótagos hatodik sor viszont hangsúlytalan (feminin) záró hangja miatt vagy éppen ennek ellenére kap rovást. Lehet, hogy a vers hétsorossága a hetes szám mágiikus szerepe miatt maga is valamiféle varázserőt rejthetett. (Egyébként olyan féle játékos-tréfás feladat volt ez, mint amikor a szállási Tihanyi bácsi csak akkor mondta el hazugmeséjét, ha a hallgatói megígérték, meg tudják számolni, hány „hazugság” van elrejtve az abszurd történetben.)

Az első hallásra is archaikusnak tűnő, kis szótagszámú sorokból álló szöveg néhány szava magyarázatra szorul. A rekettye (Genista) a hüvelyesek (Fabiles) rendjébe tartozik a pillangósszárnyúak családjának egyik nemzetsége.⁴ Valószínűnek tartom, hogy a félcserje rekettyefűzről van itt szó, amely nálunk őshonos, állóvizek vagy folyóvizek partján szokott sűrűséget alkotni. Ilyenek a sárközi Duna-szakaszokon a Duna-ágak és a kobolyák. A vers itt versenyt jelent. Vetélkedésre szólít fel. Az icce régi űrmérték. 0,64 liter (volt magyar, pozsonyi és erdélyi icce). Körülbelül. 6-8 deciliter folyadék fért bele.⁵

Műfajilag ez a hét sor a gyermekköltészet dallam nélküli gyermekmondókája. Ezen belül a számolós talalós kérdések közé tartozik. Verselése és a benne rejtőzködő szimbólumok miatt érezzük ősinek. A nagy formaművész, Weöres Sándor Kriza János népköltési gyűjteményében fedezett föl egy ilyen abszurd népköltészeti alkotást.

*Árva borjú anyátlan,
Puszta pajta fedetlen,
Három verébnek hat szeme,
Szenes csutak fekete.*⁶

Weöres a verset „beugrató tréfának” nevezte, mert nincs megfejtése, illetve az csak ennyi: *abbiza*. A tréfa az, hogy minden sora tautológia, vagy magától értendő megállapítás. (Példa a köznyelvből: Hiába, a betegség az betegség.) Hát persze, hogy nincs anyja az árva borjúnak, fedele a pusztá pajtának, három verébnek hat szeme van, s milyen lehetne a kemencét söprő csutak, ha nem fekete.

Saját bátyai gyűjtéséből is idézhetek efféle „abszurdot”. Feleségem nagyanyja, Szűcs Péter Pálné kérdezte tőlem rácul: *Na pol morje csancsurovo gnyízdo Stoje?* (Tenger közepén pacsirtafészek. Mi az?) Mi is ebben a meghökkentő kérdésben a nonszensz? Gondoljuk el: hogyan lehetne a tenger közepén pacsirtafészek? Lehetetlenség! A válasz még meglepőbb, mert az nem más, hanem

4 Wikipédia

5 Wikipédia

6 Weöres Sándor 1982, 59.

pupak, vagyis magyarul köldök. A pacsirtafészek köldök? Ha aztán alaposabban végigjárjuk a megoldáskeresés útját, eljuthatunk a *Kalevalá*ban található világteremtési mondához, amint azt egy régebbi tanulmányomban már megírtam.⁷

Amit Weöres fönnebb idézett székely versikéjéhez hozzáfűz, jó néhány népköltészeti alkotásról elmondható. „Alig hihető, hogy ezt a négy sort találós kérdésnek gondolták ki. Ősi pogány szertartásszöveg-törmeléknek látszik, hajdani rendeltetését a nép elfeledte, de mint érthetetlen furcsaságot, móka-alkalmat megőrizte.”⁸

A bátyai favágómondóka kissé „zavarosnak” tűnik. Három részre tagolható: 1. favágás 2. felszólítás a versenyre 3. felszólítás a fogadásra. Mint az alábbiakból kiderül, minden variánsában fontosnak tartják közölni, hogy nem akármi-lyen fa vágásáról van szó (utalás a régiségére). És itt sejtem a mondóka titkát. Vajon miféle az a fa, s mit jelent a vágása? A versenyzés azonban nem biztos, hogy a favágásban, illetve a favágás játékos imitációjában, a rovások húzásában valósulhat meg, lehetne éppen versenyfutás is. Talán valamilyen hátsó, másodlagos jelentés bújik meg a racionális tevékenységben, hogy a nyertes „benyakal-hassa” a kupa (icce, pint, liter) bort? Ezek alapján mégsem gyermekmondókéval van dolgunk.

A mondóka első megjelenésekor Kiss Áron magyar gyermekjáték-gyűjteményében dallamával van lejegyezve 1891-ben. A dallam idegenszerűsége miatt azonban a *Magyar Népzene Tára I.* kötetében a Más népek dalaival rokon dalok dallamai cím alatt szerepel. Úgy járt ez az ősi magyar szöveg, mint az *Erdő mellett nem jó lakni*, a *Beültettem kiskertemet a tavasszal* vagy a *Szeretnék szántani*. A magyar népi szövegekhez ezekben is idegen dallamok társultak. Az utóbbinak Bartók egy igen szép pentaton dallamú változatát jegyezte le.

Kiss Áron, sajnos, nem közölte, honnan küldték be neki az alábbi szöveget.

*Fát vágok, fát,
Fái mogyorót,
Régi rakottját,
Aki velem vers,
Én is avval vers,
Fogadjunk egy kupa borba,
Huszonkettő ez.*⁹

Szövegvariánsaiban alig találunk egy-két szó vagy szórendi eltérést. Íme:

*Vágok, vágok fát,
De micsoda fát,*

7 Fehér Zoltán 2001, 83–89.

8 Weöres Sándor 1982, 59.

9 *Magyar Népzene Tára I*, 1951.

*Régi rózsá rekettjét.
Fogadjunk hát egy pint borba,
Hogy ez tizenhét.*¹⁰

A fát, a favágást szimbolizálja a vers mondása közben húzott rovás. A versike figyelmeztet, hogy nem akármilyen, hanem *mi-csoda* fáról van szó, amit a variánsokban alliterációval is kiemel. *Régi rekettjét*. Itt már hármassal az alliteráció, *Régi rózsá rekettje* szerepel. Természetesen a baltának mint férfiszerszámnak – amivel vágnak, hasítanak – szintén van szexuális jelentése.¹¹

A Vajdaságban Bodor Anikó így jegyezte le:

*Fát vágok, fát,
De micsoda fát,
Régi targoncát.
Gyere velem vers,
Én is megyek vers,
Fogadjunk egy icce borba,
Huszonkettő ez.*¹²

Vajon felejtés vagy tévesztés miatt került be a *rekettje* helyett a fenti variánsban a *targonca*, ami fából készült hordágszerű szállítóeszközt jelent?

A Felvidéken így tudják. Itt a *társ* nyilvánvalóan vetélytársat jelent.

*Vágok, vágok fát,
Kérdés, milyen fát.
Földi rakottját,
Aki velem társ,
Én is azzal társ
Fogadjunk egy icce borba,
Huszonkettő lesz egy sorba.*¹³

A szintén felvidéki Naszvadon gyűjtött változat áll legközelebb a bátyai variáns-hoz, s ez ismét azt igazolja, hogy a Sárköz és a Kis-Aföld népi kultúrájában erős kapcsolat élt régóta.¹⁴

10 Internet. PDF adattár org/fejezetek 14/14.

11 Bernáth Béla 1986, 159. A „férfiszerszám”, ha benn van a „házban” (a nő háza a vulva), bizony török az edény.

12 Bodor Anikó IV. 154, 128.

13 Internet: Szőlőske (Vinicky) 1965.

14 Fehér Zoltán 2019 (Megjelenés előtt.)

*Vágok, vágok fát,
De micsoda fát,
Régi rakottját.
Gyere velem vers,
Én is megyek vers,
Fogadjunk egy liter borba,
Huszonkettő ez.¹⁵*

Andrásfalvy azt írja, hogy a rekettye szó helynévként Gerjenből ismert Szörrekettyés alakban. A reköttye pedig szép barkákat hozó kecskefű. A sárga vesszejú kosárfonó fűz neve sárga-reköttye. (Csak zárójelben közlöm, hogy a puha, könnyen faragható fűzfából készítik Mohácson a busó-álarcoakat.) Andrásfalvy egy decsi gyermekversrészletet is közöl:

*Vági, vági fát,
De micsoda fát,
Sárga reköttyét.¹⁶*

A favágás, mint allegória, József Attila közismert versében az osztályharcos küzdelmet jelenti. A mi „gyermekmondókánk” azonban – valószínűleg töredékesen – egészen más világot őriz.

A fa minden növényi jelkép közül a legösszetettebb jelentésű, egyetemes szimbólum – olvassuk a *Jelképtárban*.¹⁷ A világfában keleti népek szerint női istenség lakik, ágai közt madár alakban várakoznak megszületésre váró gyermekek lelkei.¹⁸ Nem csoda tehát, hogy a favágás a magyar népköltészetben szexuális szimbólum lett. A Hej, ide, Bella / Minek oda, Bella kezdetű lakodalmas dal kérdésére így felelnek: A cserfára csattogatni, / A gyöngyágra hajtogatni. A cserfára csattogatás és a gyöngyág hajtogatása ugyanaz a művelet. Az ág hajtogatása a szerelmi aktus része.¹⁹ Ugyancsak Bernáth Béla mondja, hogy a fahasogatás, favágás ugyanazt (a coitust) jelenti.²⁰ Mondókánkban ugyan nem cserfát vágnak, hanem valószínűleg a bársonyos, mohás barkát hozó „rég” rekettyefűzet vagy rózsa, illetve földi/ fái mogyorót/rekettyét, sárga reköttyét, de az Andrásfalvy által említett Szörrekettyés helynév is a favágás elszenvédőjének feminin jellegére utal. Fontosságára egy ősi verselési sajátosság, a szóismétlés is felhívja a figyelmünket. (Nem mást vágok, hanem: fát, fát, fát.)

15 Internet. Naszvad.

16 Andrásfalvy Bertalan 1976, 43.

17 Hoppál Mihály et al. 2010.

18 Berze Nagy János 1958, 127, 233, 274.

19 Bernáth Béla 1986, 185.

20 Bernáth Béla 1986, 186.

Országosan ismert a következő gyerekjáték dal. *A Magyar Népzene Tára I.* kötete a történelmi Magyarország több pontjáról közli tizenegy variánsát.²¹ Legtöbbször németes dúr dallamon, de nyilván eredeti formáját a hexakord változatok őrizték meg. Jómagam a *Paprózsa, ibolya* kezdetű bátyai gyermekdal-füzér két variánsában leltem rá, de nem a németes, hanem az infradiatonikus hexakord dallamával.²² A bátyai dalfüzér dalszövegei kivétel nélkül magyar dallamok szövegtörédékei, mind a párválasztás, a szerelem, a lakodalom témaköréről szólnak. S ezt a sok törmelék, mint egy kaleidoszkóp, a hexakord hangsor fűzi össze harmonikusan.

*Erdő mellett nem jó lakni,
Mert sok fát kell hasogatni,
Tizenhárom ölet meg egy felet,
Öleljen meg engem, aki szeret.*

A favágás, a fa hasogatása kifejezetten férfimunka. Énekese eredetileg csak férfi lehetett, aki itt panaszkodva dicsekszik hódításaival. Amolyan kurafi. Az erdő népdalaink jelképrendszerében sokszor a pubest, tehát magát a nőt jelenti, a fa hasogatását pedig a föntiekben értelmeztem. A favágásból tehát logikusan következik, hogy *öleljen meg engem, aki szeret.*²³

De hogy kerül ide a versenyzés? Pusztán a huszonnégy rovás eltalálásában versenyeznek? Az előzmények ismeretében mondhatjuk: másról van szó. A közismert (*Beültettem kiskertemet a tavasszal*) gyermekdalocskában a kislány virágaiért versenyfutással kell megküzdeni, itt meg a favágás jogáért. Valószínűleg a favágómondóka is efféle versről, versengésről beszél.

*Versenyszűrés az ára.
Uccu, fussunk utána,
De most mindjárt.*

A favágó-mondókában is ez a sok népnél szokásos versengés jelenik meg. *Gyere velem vers, Én is megyek vers.* Ilyen versenyekről, versenyfutásokról több leírás maradt fenn a XVII–XVIII. századi lakodalmak kapcsán.²⁴

*

Bernáth Béla könyvének bevezetésében idézi annak a német ethnológus-miszionáriusnak a megállapítását, aki szerint a természeti népek gondolkodása át meg át van szöve erotikummal. Ezt a tartalmat azonban eufemisztikusan egészen hétköznapi, egészen más elsődleges jelentésű szavakkal fejezik ki. A szokás

21 *Magyar Népzene Tára I.* 1951, 952, 954, 951–957, 856, 881, 943, 969.

22 Fehér Zoltán – Fehér Anikó 1993, 186.

23 Bernáth Béla 1986, 280.

24 Bernáth Béla 1986, 304–305.

azonban a későbbi ethnológiai kutatások tanulsága szerint szinte az egész föld minden kontinensén megfigyelhető, elsősorban a népköltészetben, de akár városi szlengben is. Ez a képanyelv, melyben a szavaknak a megszokottól eltérő, erotikus jelentésük van, megtalálható a magyar szerelemi népdalokban, gyermekjátékdalainkban és szólásainkban,²⁵ valamint – teszem én hozzá – népmeséinkben is.

Bátya fűzfapoétájaként tartották számon ötven éve a nyomorék, szélütött, epilepsziás Fekete Ferencet. Jó eszű parasztember volt, még polgári iskolát is végzett, de a fizikai munkával hadi lábbon állt betegsége miatt. Kárpótlásul sokat írogatott magának kalligrafikus betűivel. Műveit aztán, ahol csak tudta, szívesen elszavalta társaságban, lakodalmakban, disznótorokban, kocsmákban. Ő mondta el nekem 1964-ben az alábbi, első személyes verses meséjét.

*Mikor én a Kengyel várába lovaggá lettem,
Pókhálós kabátomat a fogasra tettem,
Bikanyál nadrágomat jól kibéleltem.
Kipányváltam a nyeret, fejem alá tettem a lovat.
Mikor reggel felkelek, már délre süttött a nap.
Felfogtam a pányvakötelet,
Elmentem megnézni, hogy legel a nyereg.
Hát a lovat az egér megette,
Farkas a nyeret tisztára szedte.
Felültem a piros almás paripámra,
Kiugrattam a Bibic paléjára.
Innen felfogtam magamat, elmentem egy szilvásba.
Ettem a diót, törtem a mogyorót.
Odajött egy vénember.
Azt mondja, hogy fiam,
Minek eszed a retkét, mikor nem a te szádba ültették a répát.
Úgy fejedhez vágom ezt a káposztát,
Hogy csak úgy csittig-csattog a torzsája.
Innen felfogtam magamat, átmentem a Dunán.
Bementem egy asszony lakására.
Kértem tőle szállást, de nem ajánlotta.
Pörölgetett velem, pörölgettem vele.
Innen bementem a kuckó szájába.
Az asszony fölfogta a borstörőt,
Négyszer-ötször hátba ütött.
Nem állhattam ki a vénasszony ütését,
Fölhajtottam pöndölkéjét,
Összefogdostam minden szőröcskéjét,
És ezzel vége van.²⁶*

25 Bernáth Béla 1986, 7.

26 Fehér Zoltán 1987, 195–196 (Rázom a diót, hull a mogyoró).

A szöveg nem igazi vers, inkább rímes prózának nevezném. Műfajilag a hazugmesék közé sorolható, ám az itt közölt népköltészeti alkotás bizonyosan nem Fekete Ferenc költeménye. Több változatában följegyezték nemcsak Magyarországon, de Európa szerte is. Fekete Ferenc úgy mondja el kalandjait, mintha az vele történt volna. Ráadásul adaptálta a versikét, mert a közeli Dusnok határában, ha nem is állott Kengyel vára, de van Kengyel nevű dűlő, és ismert a Bíbic palé (rét) is. Valószínű, hogy nem pókhálós kabátról (így reális) volt szó eredetileg, hanem pókhálókabátról, mert így irreális. A mese hallatán csak kapkodja az ember a fejét a sok-sok lehetetlenség halmaza miatt. A történet elején a régi lovas magyarok szokását, amely szerint éjszakára párna gyanánt fejük alá tették a nyergot, s a halott feje alá is az került, a versben megfordítják. A mesélő a nyergot kipányvázza, a lovat teszi a feje alá. A mese végén félig eufemisztikusan mond el egy pajzán történetet, ami a mesélő és egy nem ifjú nő, hanem egy öregasszony között történik. A pöndöl fölhajtása, a kuckó szája, a borstörő, a hátba ütés stb. de még a Dunán való átkelés is a nemi aktusra utal. (A favágómondóka „irány-tárgya” régi. De a Körmöcbányai virágénekekben sem fiatal lányról esik szó: *Supra agnő, / Szökj fel kabla, / Hazajött fírjed, / Tombj, Kató / A te szép palástodban, / Gombos sarudban, / Haja, haja virágom.*

*

Az *Apám keresztelője* című hazugmesét szintén 1964-ben mesélte az előbb már idézett, akkor 42 éves Fekete Ferenc.²⁷ Bátyán négy variánsa került elő, s szinte mindegyikből idézhetnék tanulságos részleteket, s akár rekonstruálhatnék összeillesztve a részleteket egy „eredeti, ősi” formát. Bevezető mondatából megtudjuk mindjárt, hogy a mesét a Bátyán szokásos „szilvaörzés” alkalmával egy öregembertől hallotta. A „szilvaörzés” általában gyümölcsörzés volt, amikor is a munkára nem alkalmas öregek kiköltöztek egy-két hétre a szilvaörző gunyhókba. Itt aztán egészen puritán módon éltek. Maguk főztek, itt aludtak, összeszedték a lehullott gyümölcsöt, aszaltak, lekvárt főztek, tyúkot ültettek, őrizték a szilvást. A szállási szilvaörzőkhöz néha a fiúgyerekek is ki szoktak szökni. Ilyenkor éjszakára is ott maradtak a romantikus gunyhóban. Napközben a Dunán halásztak, esténként meg a nagypajuk meséjét hallgathatták a pásztortüzek mellett, a csillagos ég alatt.

Együtt őriztünk a Gregority János bácsival. Ő cseresznyét, én pedig földiepret őriztem ötvenötbe. Akkor meséte.

Volt egy akkora szűnyog, hogy az egyik lába lent volt a földön, másik meg fent volt az égbe. Az öregapám megbízott azzal, hogy másszak föl a szűnyog lábán az égbe, hogy hívjam meg az Istent komának az édesapám keresztelőjére. És elkezdtem én mászni a szűnyog lábán, de síkos volt a lába, és mindig visszacsúsztam. Hanem eszembe jutott nekem, hogy van nekünk otthon egy fejszék, és belevágom a szűnyog lábába, a fejszét,

²⁷ Fehér Zoltán 1987, 189.

belekapaszzkodok a fejsze nyelibe, és addig felmászok. És akkor ismét belevágom tovább a fejszét, amíg egyszer lassan-lassan felérek az égbe.

Elhoztam én a fejszét. Belevágtam a szúnyog lábába, és addig felmáztam, és akkor újra és újra belevágtam, amíg egyszer csak lassan-lassan felérek az égbe.

Amikor felértem, elmentem a Szent Péter elé. Megkérdeztem, hogy melyik ajtón kell bemenni az Isten elé. A Szent Péter megmutatta az ajtót. Bekopogtattam, és megkérdeztem az Istent, hogy eljön-e komának az édesapám keresztelőjére. Az Isten megígérte, hogy eljön. Elköszöntem az Istentől.

Amikor kimentem az ajtón, eszembe jutott, hogy valahogy le is kellene jönnöm a földre. Széjjelnéztem, de a szúnyog lába nem volt ott, mert biztosan fáj neki, hogy belevagdostam a fejszét, és leengedte. Hanem láttam én ott az egyik egy sarokba egy nagy szakajtó korpát. Korpából fontam én egy nagyon hosszú korpakötelet. A kötél egyik végét hozzákötöttem az éghoz, a másik végét leengedtem. De a kötél nem volt elég hosszú, nem ért le egészen a földre, csak körülbelül a fele útig. Gondoltam én, hogy ha egyrétbe nem elég hosszú, hátha két rétbé elég hosszú lesz. A kötélnék azt a végét, amelyiket leengedtem, kétrétbe hozzákötöttem az éghoz, és kétrétbe leengedtem. És kétrétbe pontosan elég volt a földre.

Elkezdtem én mászni a korpakötélen lefelé. És mikor félútig leértem, a korpakötél elszakadt. Eszembe jutott nekem, hogy az egereket is beleföntam a kötélibe, és az egerek elrágták a kötelet, és azért szakadt el.

Ahogy zuhantam lefelé, ráesem egy szénaboglyára. A boglya azonnal kigyulladt, és a fejsze teljesen megolvadt a tűztől, de a nyele nem akart megégni.

Amikor már lent voltam, hazamentem, és eszembe jutott nekem, hogy örletni kell vinni a malomba. Befogtam nyolc ökröt. Az ökrök nevei voltak: Körmös, Högyös, Dudás, Darázs, Daru, Villás, Bodor, Gulyás. Amikor a malom elé értem beleszúrtam a tölgyfa ostornyelet az ökrök elé az útra. És abból a tölgyfa ostornyélből egy hatalmas fűzfa nőtt ki. A fűzfára büdösbankák raktak fészket.

Fölmáztam én a fűzfára, hogy kiszedjem a büdösbankák tojásait, de nagyon szűk volt a luk, sehogy se akart beleférni a kezem. Hanem fogtam, és úgy egészen bemáztam a lukba. Úgy belefértem, és kiszedtem a büdösbankák tojásait.²⁸

Már a mese indítása is abszurd. Hitelességét mégis – mint az élménymondákban – az szolgálja, hogy első személyben mesélik el, mintha azt állítanák: „amit elmondok, az velem történt”. A gyerek – nagyapja megbízásából – az apja keresztelőjére az Istent hívja meg keresztapának. (Én már élek, de az apámat még csak most keresztelik. Micsoda képtelenség!) A mese első epizódja, amikor a kislegény az óriási szúnyog lábán fejszéje segítségével jut fel az égbe, az *Égigérő fa* című hősmesének a paródiája. Egy másik adatközlőm ezt az epizódot önálló meseként mondta el nekem. Az efféle paródiák akkor keletkeztek, amikor már nem hittek az emberek az ősi világképben, nevetségesnek tartották azt az elképzelést, hogy az eget a földdel a világfa köti össze, s a fa ágai közt a felső világ

28 Fehér Zoltán 1987, 189–190.

rétegei közt olyan országokat találnak, mint a földön. Ezért a mesélő olyan természetességgel mozog a mennyországban, mintha a község házára vagy a szomszéd gazdához állított volna be. Érdeklődik, bekopogtat, köszön, előadja kérését, elköszön. Aztán már úgy árad a cselekmény, mintha minden magától értetődő dolog volna. Ha a szúnyog lábán fel lehet jutni az égbe, akkor a korpából font kötélben le is lehet ereszkedni onnan. Az ősi világképben azonban a felső világban minden fordítva van, mint a földön. Így történhet meg, hogy a kötél egy rétből rövid, de két rétből (felére rövidítve) elég hosszú, leér a földre. A cselekményt az bonyolítja, hogy a korpakötélbe figyelmetlenségből belefönt egerek elrágják azt, s a legényke zuhanni kezd lefelé. Egy boglyára esik, ami a becsapódástól azonnal kigyullad, ám nem a fejsze fanyele ég el, hanem a vasa. A következő epizód – a malomba menés – egy másik mese indító cselekménye, amelyből itt kimarad a porba rajzolás (lásd lennebb), de megmaradtak az ökrök szép magyar nevei és a földbe szúrt ustornyélből tüstént kinövő tölgyfa csodája. Az ökrök nevei mint egy versbetét szerepelnek. Egyik adatközlőm, amikor családját történetét írta meg, ugyanígy felsorolta sok nemzedékkel ezelőtt élt őse ökreinek a nevét. A régi magyar irodalomban a harcoló királyok, párbajozó végvári vitézek lovainak nevével nem szoktak megfélemlíteni. (Urak a lovak nevével, parasztok ökreik nevével tartják emlékeztükben.) A mese utolsó epizódja a bűdösbankák tojásainak kiszedése a faodúból, mint ez a variánsokból kitetszik, újabb képtelenségekkel teli epizódot hoz létre, hiszen a tojásokból hirtelen kikelő kis szárnyasok a Dunán mosó asszonyok közé pottyantják az itt már Tanád (Találd ki?) Gergőnek nevezett hőst.

*

A szintén bátyai Haszán Jánosné²⁹ 1964-ben hetvennégy éves volt, s akkor mondta nekem magnetofonba azt a hazugmesét, ami akár Fekete Ferenc előbbi meséjének folytatása vagy kiegészítése lehetne. Érződik is rajta, hogy a mesélő régen mondta már el, itt-ott elfelejtett belőle epizódokat.

Volt egyszer egy ember. Volt neki családja. És jó vóna neki elvinni a búzát, de nincs búzája, se lova. Akkor az az ember mit nem csinált magába, hanem porba csinált kocsit, lovat. Rajzolt a porra lovakat, kocsit, mindönt. De rárakott a kocsira búzát, zsákokat is rajzolt a kocsira.

Fogta az ustort.

– No, gyűl! – kiabált a lovaknak.

Azok fölemelkedtek, a kocsi, ló, mindön. A Dunára elvitte, a dunai malmokhoz. Mikor elmöntenek a Dunára, a dunai malmok elmöntenek szedret sződni Paberkába.

Hát akkor ő mit csináljon? – gondolta. Hát látta, hogy az ű feje a Dunán csúszik a jégen. Nádbul csinált magának lábakat, és csúszik a Dunán má. Kigondolta magába, mit csi-

²⁹ A Haszán családnév Bátyán a XVIII. századtól gyakori. A család boszniai török, mohamedán eredetűre enged következtetni a Tupcsia (tüzér) nevű családokkal együtt.

náljon. Oda dobott egy nagy botot, és a láb összeomlott, és akkor elment a Dunára a fejéér. Föltette a nyakára. Most mén haza.

Látja, hogy a diófán egy lik van. És oda bebújt. Megnézi, hogy mi az. Hát akkor ott visszafordút. De nem bír kijönni. Akkor a gatyábul kihúzott egy baltát, kifurasztotta a likat, és úgy ki akart menni, de megfogták azok a fekete rigók, és neki a Dunának.

Ű megin gondúta magába, megfogták azok a fekete rigók a gatyáját, mit csináljon, akkor fogta a gatyamadzagot, elhúzta. Megszakadt, és a rigók a gatyával elmentek.

Ő leesett a Duna közepibe, és a víz kettément, és a feneké látszott. És annyi hal vót a Duna fenekén, hogy elgyütt oda egy meztelen cigánygyerek, teli inggel vitte haza a halat. Ő meg szegény mit csinál, most mibe viszi a halat? Szégyellt hazamenni, hát elmén világnak, mert nem volt gatyája.

Édesapámtul hallottam.³⁰

Az elkövetkező abszurdítások előtt a mese hitelességét itt is a történet elején az adaptálás biztosítja. A dunai malom ugyanis az egyik bátyai dülőbe, a Paberkába ment szedret szedni. Egy mondatban együtt szerepel az abszurd (a nonszensz megszemélyesítés) és a reális helynév. (A rác Paberka dülónév egyébként a magyar Pap berkéből torzult.) A mese végén szintén megjelenik a „hitelesítés” a forrás megnevezésével: apámtul hallottam. A mesélő költőien ábrázolja a szegényember helyzetét, aki öröltetni akar, de se búzája, se szekere, se lova. A helyi szólás ugyanezt az állapotot így fogalmazta meg: *Ha úgy volna lisztem, ahogyan zsírom nincs, olyan finom levest főznék, hogy!* Sebaj! A mesében minden megoldódik a csodák, az abszurd történések, vagy – ahogyan a faluban mondják – a „hazugságok” révén. Nem a valóságban ugyan, hanem csak a vágyakat, a fantáziát kifejező mesében. Hogy például a porba rajzolt kocsival-lóval el lehet vinni a hasonlóképpen porba rajzolt búzát a malomba, hogy a legény feje önállóan korcsolyázik a Duna jegén, hogy a földbe szúrt ustornyélből pillanatok alatt hatalmas tölgyfa nő, hogy a Dunába pottyanva a víz kettéválik, s látható lesz a folyam feneké.

*

A XX. század elején élt Bátyán a híres-hirhedt nagyotmondó, Koprivanacz János, akit inkább ragadványnevééről (rácnevééről) mindenki csak Balázsmisa Jánosnak emlegetett.³¹ Lódításait ő maga szent igazságoknak tartotta. Megharagudott, ha valaki szavainak igazságtartalmát megkérdőjelezte. Ha egy vándort fölvetett az úton a kocsijára, mindjárt egetverő hazug történeteivel traktálta. Különösen lovairól szeretett mesélni, amelyek, mint a sárkányok, úgy vágattak a kocsival,

30 Fehér Zoltán 1987.

31 A Koprivanacz név talán a Zágráb közelében található Koprivnica (Csalányos) nevű településre utal, amelyet magyarul Kaproncának mondtak. Bátya környékén ma is sokan viselik a Koprivanacz és a Kapromcai nevet. Nyilván őseik onnan kerültek Magyarországra a XVII–XVIII. században.

megelőzvé a zivatart, így csak a kocsi hátsó saroglyája ázott el. Ha az utas egy idő múlva sokallva a történetek lehetetlenségét, s azt találta mondani: *Hát János bácsi, az má nem igaz, az öreg rögtön megharagudott. Megállította a lovait, s pucoljon le a kocsimrul!* szavakkal leparancsolta útitársát. Az öreg lódításai halála után is tovább éltek, s a hatvanas években még lehetett gyűjteni tucatjával belőlük. Menye, az utcánk végében lakó Örzse néni örökölte apósa mesélő kedvét. Mikor kórházba került, maga köré gyűjtötte a gyermekosztály kis betegeit, s napról napra mesével szórakoztatta őket.

Folkloristák között, főleg Ortutay hatására elterjedt nézet szerint, igazi jó mesemondót csak a szegényebb emberek között lehet találni. Bátyán viszont, ahol már egy tíz-húsz holdas gazda is tekintélyes *pógárnak* számított, ez nem így volt. Bár élt a szólás: *Ne meséljünk, mert szegények löszünk!* – a jómódúak is tudtak mesélni.³² Argat K. József jó tizenöt holdas gazda például még községi bíró-ságot is viselt, s nemcsak elmondott, hanem „előadott” képzeletbeli közönségének, valójában csak nekem – mintegy képletesen a nagy mesemondó bőrébe bújva – egy Balázsmisa-lódításokból álló mesefüzért. A felvétel idején, 1969-ben ő hetvehét éves volt. A történetfűzér meglepő, humoros csattanói, fordulatai néhol rajzfilmbe illő gegjei ma is derűt ébreszthetnek az olvasóban annak ellenére, hogy van bennük bizonyos Göregáborkodás. A szöveg logikai bukfencei jól beleférnek a műfaj abszurdításába. Érdekes, hogy a katonakalandokban magáról a háborúról alig esik szó, mindig csak a mesélő talpraesettsége, ravaszsága, csalafintasága kerül előtérbe.

Mikó én a tizennégyes évekbe vótam a gőzös cséplőgépné vizes, vízholdó, kocsi, akkó nem vót a kutakba víz, nagy vót a szárazság. Hát oszt muszáj vót a Dunáru hor-dani a vizet. Vót egy jó kis pejkom, de gebének nevezték, mer kicsit sovány vót. De azér ahho képest elég erős vót. No, akkor osztán kimöntem a Dunára, behajtottam a vízbe, hogy majd könnyebb lösz belemerni a lajtba, a lugzó hordóba, abba a lajtsze-rűségbe.

No, osztán nízök ám, hát gyün ám Baja felül egy pasasér, amit hát akkor neveztek pasasérnak, olyan személyszállító féle hajó vót. No, osztán behajtottam a vízbe. Elkezdött az én Keselyöm, az én gebém inni vizet. Hát tudják, annyi vizet ivott, hogy mikó a hajó má odaért irányomba, akkó megfeneklött. Úgy szigetöt ért, nem bírt vízön mönni. No, erre osztán látták a kapitányok, a kormányos. Elkezdtek förtelmesen káromkonnyi. Főnyegetőztek, hogy te büdös paraszt, hogy te ilyen mög amolyan! No, láttam ám, hogy nem vót a fele se teréfa. No, most Istenöm, mit csináljak? – gondútam. Ezök, ha kigyünnek, engöm agyonütnek. Fogtam, elgondútam magam, elkezdtem a pejkonak az ódalát, a véknyait nyomogatni, ütögetni, annyira, annyira, szegény lovam kijnjába elkezdött má vizelni, vagyis hát pisáni, no. Mikor osztán az én lovam elkezdött pisáni, annyit hugyozott, annyit pisát, hogy a hajót mögemelte a víz, aztán elmönt Pöstre.

32 Fehér Zoltán 2012, 25–27.

Ez vót aztán az életömnek egyik legemlékőzetösebb élménye. Ez vót a tizenégy, kilencszáztizennégy-tizennyolcas háború alatt. Hát akkó én vótam a vízhordó: Koprivanacz János, Balázsmisa. Hetvenéves vótam annak idejibe.

Utána éngöm is besoroztak katonának. Hát osztán elmöntem én. Annak idejin Pöstre köllött berukkónyi. Pöstrú aztán kivittek az olasz frontra bennünket.

Hőőő! Ott aztán én vótam katona! Katona! De egysző aztán kérdözték, hogy:

– No, vitézők, kinek mi a foglalkozása civilbe? Vagyis hát odahaza.

Hőőő! Egyik ezt mondi, a másik azt mondi. Én mög gondútam magamba, majd én is löszök valaki. Erre aztán – gondútam magamba – bemondtam magamat, hogy én tudok hornista lönni, vagy hát mondjuk rá: kürtös, trombitás. Mondta is ám az a vezérkari – nem tudom ki vót – százezredös, vagy nem tudom, de nagy tiszt löhetött:

– No, hát akkó fiam, gyűjjon, próbájja ki ezt a rézkürtöt. Mit tud, hogy tudja fújni?

Hát osztán, atyámfiai, de most jó nízzenek ám ide, má aki nízhet, aki nem nízhet, a mög csak hallgassa hát. Fogtam azt az isentelen terombitát, rátöttem a szám szélire, belefúttam. Ahogy a százezredös előttem állt, akkorát fúttam bele abba a terombitába, hogy menten egybú kiegyenesödött, a százeredöst mejjbevágtá. Aztán úgy bukvinc, hanyatesött. No, aztán több se köllött neköm. Mikó osztán az a nagy tiszt főtápáskodott, azt hittem, hogy éngöm rögtön ki fog köttetnyi. De nem úgy vót.

Azt mondi neköm:

– No, fiam, hát még ilyen bakára se akadtam, amiúta a kétszárú komisznadrágomba bébúttam.

Attú kezdve osztán vót is neköm sorom ujan, hogy jobb se köllött má. No, osztán teltek a napok, mútak az évek, dút a háború.

Aszondik egysző, hogy kinek vóna kedve hát szakácsnak jelentközni, mer tudják, abba az időbe nem ügön értöttek a főzeshő a férfiak. Gondútam magamba: no, majd én beszer-válok oda. Má csak azér is. Legalább nem löszök majd éhös. Úgy is vót. Jelentköztem szakácsnak. Kérdi túlem a százezredös:

– No, fiam, tudsz-e sütnyi?

Há – gondútam magamba – meg aztán mondtam is:

– Má honne! Hát tanútam én anyámtú!

E vót így szombaton. Másnap, vasárnap asszondja az a százezredös:

– No, fiam, hát süssetek má valamit a bakeszoknak, azoknak a komiszoknak, hadd ögyenek valami jó hazai emlékeztetőre valót, valami sütt tészát.

No, osztán fogtam magam, vótunk szakácsok hatan, kiadtam nekik a parancsot, hoz-zanak lisztöt. Bedagasztottunk hat és fé zsák lisztöt. Mondja a százezredös:

– Fiam, mit akar ebbül a lisztbül? Ennyit...?

– Ne törődjön vele százezredös úr, majd én a többit elintézöm, csak bízza rám.

Elkezdtünk osztán formáni. Fánkot sütünk – mondok.

Nem vót fánkszagatónk. Mit csináljunk? Hát a csajkával szagगतuk ki a fánk tész-táját. No osztán mögnyújtottk, kihúztuk. Mindön fánkba beletöttünk egy csajka levárt. Kisütöttük. Hát uram Istenöm, képzeljik csak e, ujan jó vót ez a fánk, mint az égi manna. Ujan jó esött azoknak a szögény olasz frontot járt bakáknak.

No, oszt aszongya a százezredös:

– Hát ha má ennyi van, bőven van, most hát mindönki tömje ki a bendőjít, ki mennyit bír, annyit ögyön – majd hogycsak nem mondta, hogy zabáljon.

Hát az egyik mögöszik hármát-négyet. No, osztán mondtam nekik:

– No, majd én mögmutatom nektök, hogy kő paraszti módra önni.

Neki átam. Hát ha hiszítök, ha nem, tizenkilencöt begyümüsziültem. No, ez oszt, mikó elmút az ebéd, emosogatták az edényt, mer én nem mostam ee. Én vótam a főszakács.

Kaptunk is ám kimönőt. Kimöntünk, a Piave folyó mellett vót egy csárda. No, osztán abba csárdába ekezdünk mulatnyi. Ittunk ám annyit, hogy egymást má nagybácsikának, körösztkomának, sógornak..., kit hogyan neveztük.

Egyször csak gyün a frajcsaft. Kérdik, hogy van-e papír, hogy mink kint vagyunk.

Mondok nekik:

– Hát ha jót akartok, takarodjatok ám innen, mer ha én ráhuszítom ezt a legénységöt, amelyik jólakott avva a sok fánkkaa, hát titöket mögöszünk vacsorára nyersen!

No, osztán mög is ijedt ám a frajcsaft. Menten otthattak bennünket. Azt mondták:

– Hát csak mulassatok, amíg jókedvetek ee nem múlik, csak minket bocsássatok ee innen egydarabba.

No, mikó osztán kimulattuk jó magunkat, vonútunk a laktanyába vissza, de hát alig tudtunk a szélös kapun bemönni, mer ügön keskeny vót. De azér csak bevánszorogtunk. Ahogy bevánszorogtunk, hát a százezredös mondja ám:

– Hőj, gyөрökök, baj van! Vége a háborúnak! Haza kőne mönni, itt kő hagyni Itáliát.

No, de hát most hogy kő hazamönni? Vonat vót mög mozdony, de nem vót mozdonyvezető, mer az közbe meghótt a fronton. Kérdözi a százezredös:

– Nincs itt, embörök, maguk között, aki tunna mozdonyt vezetni?

– Há mindönki hallgat. Egysző oszt neköm eszömbe jut:

– Százezredös úr, jelentöm magának, majd én elvezetöm azt a masinát, mer hát én úgyis vótam masinista.

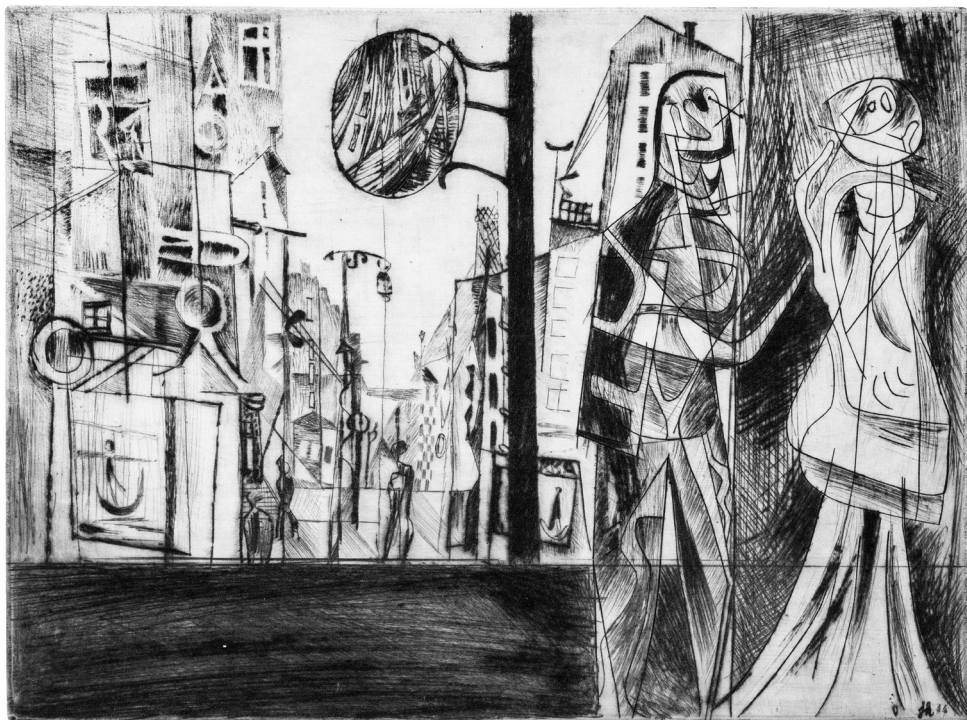
Aszondi a százezredös:

– Nohát, fiam, gyorsan fejleszd a gőzt, és mögyünk Magyarországra! Itthagyjuk Itáliát!

Befűtöttem, elkaptam a kormánykereket, gyөрünk! Mögengödtem én, asse tudom, hogy milyen sebössen mönt, csak hát kezdött má egész sötét lönni. Hát sokaatam, hogy még most se érünk haza. Gondútam magamba én: no, hát ha csak ez így mögy, majd én akkó az utat levágom rövidebbre Fogtam azt az irgalmatlan nagy kőrmánykereket, kitekertem a masinát a vágányrúl. Hőőj, atyámfia! Uramisten! Körösztű-kasú, árkonbokron-högyön, de még a Dunán is körösztű. Igenyössen, amíg csak nem értünk Kalocsára. Ott állítottam mög a masinámat. Innen má osztán nem akartam a masinát Bátyára eehannyi, hanem ki-ki a maga módja szerint eemönt haza. Én is eemöntem haza Bátyára, mer hát ez nem ujan messze, egy jó hajításnyi, alig van három-négy kilométör. Így aztán szöröncsésen hazaértünk.

Ez vót kilencszáztizenkilenc őszin, amikó az őszirózsás forradalom kitört a Szovjetunióba. Én má akkó itthun vótam Bátyán, a családom között. Békésen éldögéltünk. Töböt engöm be se híttak. Szöröncsére így mögúsztam az egész többi hátralévő katonaeletömet. Hát ez... Akkó vótam huszónkét és fél esztendös. Koprivanacz János, Balázsmisa.

A népi abszurditásról annyi adatom van szólás, népdal, mondóka és népmese gyűjtéseimben, hogy sokáig „húzhatnám még a fonalat”. Egyikről-másikról, például a Dunán orsókarikán átkelő legényről szóló népdalról vagy a kuckót fölszántó s ott kalitkát találó öreg, rejtett értelmű vagy abszurd meséjéről már írtam is úgyanúgy, miként a csigacsalogató gyermekmondóka ráolvasó jellegeről. De hát maradjon még későbbre is, s legyen ebből mára ennyi elég.

Jan Kottík: Utcai látkép (hidegtű, papír, 1944)